

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit

Nederveen-Barendregt, T.

Citation

Nederveen-Barendregt, T. (2023, April 4). *Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

1. De Haan en zijn reflecties op taal

Dit proefschrift biedt geen uitgebreid overzicht van het leven van de Nederlands-Joodse schrijver en dichter Jacob Israël de Haan (1881-1924); geen analyse van zijn literaire, wetenschappelijke, homo-emancipatoire en politieke oeuvre; geen inzicht in De Haans rechtskundige en journalistieke carrière; geen interpretatie van zijn homoseksuele engagement en interesse in het decadentisme; geen oordeel over zijn politieke keuzes, en het werpt geen uitgebreid of nieuw licht op zijn bizarre politieke moord in 1924. Dat is allemaal al onderzocht door eerdere onderzoekers en belangstellenden, waarvan een aantal later in deze inleiding zal worden besproken. Het beschikbare materiaal van het De Haan-onderzoek toont dat de interesse voor De Haan na zijn dood met name gebaseerd is op twee aandachtsgebieden en perioden in zijn leven: 1) zijn homoseksuele en decadente periode (1896-1909) en 2) zijn politieke leven in Jeruzalem als journalist van het *Algemeen Handelsblad* (1919-1924). De jaren tussen 1909 en 1919 zijn daardoor minder belicht en beschreven. Als gevolg hiervan komt bijvoorbeeld de inzet die De Haan heeft getoond voor de verbetering van de kwaliteit van de toenmalige rechtstaat in zijn proefschrift *Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar"* (1916) weinig aan bod in het De Haan-onderzoek.

Ook het krachtige pleidooi dat De Haan voerde voor de verbetering van de humanitaire omstandigheden van politieke gevangenen in Rusland aan het begin van de negentiende eeuw, weergegeven in zijn reisverslag *In Russische gevangenissen*, blijft in het De Haan-onderzoek onderbelicht. In mijn proefschrift zal ik beide werken uitgebreid onderzoeken en prominent in de schijnwerpers zetten, in het kader van waar dit proefschrift zich wél op richt. Dit proefschrift richt zich op mischien wel het meest basale element in De Haans werk: zijn conceptualisering en gebruik van taal. Deze twee aspecten vormen de kern van mijn onderzoek. Het zal blijken dat deze twee aspecten niet zomaar sporen met elkaar en afhankelijk zijn van zowel het uitdrukingsvermogen van de taal als het taalvermogen van de gebruiker. In het volgende stip ik alvast een aantal invloeden en inspiratiebronnen voor De Haan aan om duidelijk te maken hoezeer De Haan medacht over taalvragen van zijn tijd.

De Haans proefschrift *Rechtskundige Significa* (voor de leesbaarheid gebruik ik de afgekorte titel) fungeert als uitgangspunt voor mijn onderzoek. Dit werk zelf staat centraal in het eerste hoofdstuk van mijn proefschrift, maar de hierin door De Haan ontwikkelde inzichten spelen ook een rol, komen terug, of worden getoetst in de daaropvolgende hoofdstukken. Zijn proefschrift is een fundamentele reflectie op taal. De Haan spreekt over “het wezen van de taal” in haar expressievermogen. De Haan gaat, voortgedreven door het motto van zijn proefschrift “Betere Taal is beter Recht”, op zoek naar een zuivere, logische taal voor de verbetering van de toenmalige rechtstaal, in het belang van een rechtvaardige samenleving op basis van taal (8). Een van de redenen om de rechtstaal te willen verbeteren is de constatering van De Haan dat de rechtstaal zowel in Nederland als in meerdere landen verwaarloosd was, of zoals hij het zei: “Als wij klagen over de rechtstaal, dan is niet de taal de schuld, maar zij zelve hebben schuld, die de taal hebben verwaarloosd” (75-76). Ook vond De Haan dat in de toenmalige laatste uitgave van Van Dale’s Groot Woordenboek “een bijzonder groot aantal rechtskundige vakwoorden onjuist [zijn] omschreven” (26). De Haan vraagt zich dan ook af “hoe groot het uitdrukingsvermogen van de taal zou zijn, indien men zich altijd zorgvuldig had toegelegd op het spreken en schrijven van een zoo krachtig mogelijke en zoo zuiver mogelijke taal” (24-25). Die vraag werd niet alleen door De Haan gesteld. Zowel in de Nederlandse als internationale context hield deze kwestie velen bezig.

In zijn vraag naar het uitdrukingsvermogen van de taal wordt bijvoorbeeld duidelijk dat De Haan beïnvloed is door het gedachtegoed van de Nederlandse

schrijver en psychiater Frederik van Eeden en de Britse filosoof Lady Victoria Welby, die, volgens Neerlandicus en literatuurwetenschapper Jan Fontijn, regelmatig met elkaar over allerlei zaken van gedachten wisselden, zoals over “psychiatrie, psychologie, evolutie, politiek, moraal, filosofie, literatuur en niet te vergeten signfica, de discipline waarbij betekenisgeving centraal staan” (207-208).

Van Van Eeden, die bevriend was met De Haan, had De Haan vernomen dat de taal van de psychiaters, die bij vragen binnen een rechtszaak rond bijvoorbeeld de toerekeningsvatbaarheid van personen van essentieel belang is, veel te wensen overliet. Van Eeden benadrukt in zijn studie *Redekunstige grondslag van verstandhouding* dat “het vervaardigen ener redekunstig-harmonische taal-structuur, die beantwoordt aan eenvoudige en algemene zaken waarover wij elkander moeten verstaan, van groot belang is” (31). De invloed van Welby is groot in deze studie van Van Eeden. Welby meende dat de toenmalige taal was achtergebleven bij de industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw en pleitte voor een ontwikkeling van taal, die in de pas bleef met het moderne leven en de daarbij ontstane conventies, waarbij de gebruiker zich constant bewust zou moeten zijn van een foutloze expressie. Dit werk ik verder uit in hoofdstuk één, in de context van zuiverheid van woordgebruik.

In de introductie van *Significs and Language* stelt Welby treffend de ambiguïteit van de taal aan de kaak. Deze ambiguïteit vormt de drijfveer voor haar uiteindelijke studie van de signfica, betekenisleer: “[...] the plea for *Significs* can only as yet be written in that very medium – conventional language – which so sorely needs to be lifted out of its present morass of shifting confusion and disentangled from a rank growth of falsifying survival” (Preface vii – viii). Dit citaat laat geen twijfel bestaan over het feit dat Welby zich mateloos stoort aan “the conventional language” van haar tijd, en dat zij graag ziet dat deze ontdaan wordt van allerlei ballast, zoals het veelvuldig en soms (onbewust) foutief gebruik van beeldspraak, waardoor de taal misleidend en slordig wordt. Later in haar boek is zij nog stellig: “We helplessly accept our general paralysis, our dropsy, our cancer of speech” (75-76). Volgens Lady Welby dient de taal geregenereerd te worden: “It must be re-conceived and re-born, and must grow to a glorious stature” (85). Het is aan de mens om die opgave uit te voeren en de achterstand in te halen, want de taal zelf als expressiemiddel treft geen blaam: “But our speech constantly mocks us and our interest. This is not the fault of Expression itself in any form, least of all of articulate expression, [...]. No, it is our own fault” (11-12). In haar boek *What is Meaning?* pleit Welby voor een taal die kneedbaar is: “What we do want is a

really plastic language” en die zich, analoog aan elke vorm van organisch leven, kan aanpassen aan wisselende omstandigheden (60). Een dergelijke kneedbare taal zou de communicatie en verstandhouding tussen mensen verbeteren en in stand kunnen houden (61). *Significs* ziet Welby als een instrument om “Sense”, “Meaning” en “Significance” centraal te stellen in onze manier van denken en in ons toepassen van taal. De Haan geeft een eigen betekenis aan de drie begrippen “Sense”, “Meaning” en “Significance”, namelijk “Zin”, “Bedoeling” en “Waarde”. Ik zal dit in hoofdstuk één nader toelichten.

Net als Welby constateert De Haan, zoals eerder vermeld, een achterblijven van de taal bij de maatschappelijke ontwikkelingen, en dan specifiek op het gebied van de rechtspraak: “de uitdrukkingmacht van de rechtstaal [is] niet groter geworden in dezelfde mate als de maatschappelijke rechtsverhoudingen meer samengesteld werden en moeilijker te beschrijven en te regelen” (De Haan, *Rechtskundige Significa* 75). Met andere woorden, de complexiteit van een veranderende maatschappij vraagt om een flexibele en kneedbare taal, waarbij logica en zuiverheid van taalgebruik leidende principes dienen te zijn, aldus De Haan.

Hij stelt dat hieraan juist in de tijd waarin hij aan zijn proefschrift werkt grote behoefte is, gezien het veranderende geestelijke en culturele klimaat binnen Europa als gevolg van maatschappelijke en culturele revoluties. Schrijver en socioloog Bastiaan Willink omschrijft deze veranderende stemming in de inleiding van het boek van Frederik van Eeden *Redekunstige grondslag van verstandhouding* als volgt:

Men kan zeggen dat in heel cultureel Europa een stemming heerste, die pogingen begunstigde om de verstandhouding tussen individuen, klassen of volkeren te bestuderen of te bevorderen, een stemming die een reactie was op de hypocriete wijze waarop de gevestigde machten de diepe kloven in verschillende sectoren van de maatschappij negeerden. (19)

Jaap Meijer, in 1965 de auteur van de eerste biografie over De Haan, *De Zoon van een Gazzen, Het leven van Jacob Israël de Haan*, spreekt eveneens over het toenmalige maatschappelijke klimaat en de behoefte aan zuiverheid van woordgebruik. Meijer stelt: “Wij leven midden in de Eerste Wereldoorlog, die de reedeloosheid van de botsing der vijandige volken afschuwelijk demonstreert. Zou er niet een taal gevonden kunnen worden die de mensen elkander doet begrijpen?” (151). In Nederland resulteerde dit op 31 december 1917 in de oprichting van het

Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte, de voorloper van de “Signifische Kring”, waar De Haan ook lid van was. De doelstelling van het Instituut, zo schrijft Jan Fontijn in de tweede biografie over De Haan uit 2015, *Onrust, Het leven van Jacob Israël de Haan*, was “taalzuivering, eenduidigheid in wetenschappelijke terminologie, bestudering en verbetering van de communicatieprocessen en het scheppen van nieuwe woorden” (296-297). H. Walter Schmitz meldt in zijn boek *De Hollandse Significa, een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926*, dat door o.a. de uiteenlopende opvattingen van de leden het Instituut geen lang leven beschoren was. In 1922 richtte een kleine groep overgebleven leden (Brouwer, et al.) de “Signifische Kring” op (19).

Parallel aan de ontwikkeling rond en de discussie over de taal in Nederland ontwikkelden linguïsten, taalwetenschappers en andere geïnteresseerden in taal ook in andere delen van de wereld een nieuwe visie op en een andere benadering van het fenomeen taal. Eén van die nieuwe benaderingen van taal was de semantiek, “beteekenisleer”, die ook bij De Haan bekend was (De Haan, *Rechtskundige Significa* 1). In een brief aan de taal- en letterkundige Jac. van Ginneken, gedateerd 25 juli 1914, geciteerd door Schmitz, schrijft De Haan:

Na mijn doctoraal (1909) ben ik gaan werken aan een proefschrift over de begrippen: Aansprakelijk, Verantwoordelijk, Toerekenbaar. [...] Steeds meer en meer ben ik in de richting van de semantiek gekomen. En ik geloof, dat dit de goede richting is. [...] Ik sta zoowat tusschen de logische en de psychologische taalbeschouwing in. (136)

De positie die De Haan hier beschrijft is een tussenpositie, waarbij de logische taalbeschouwing – dat is de statische en van externe factoren afgebakende taalbeschouwing zoals de taalbeschouwing van De Saussure – zich vermengt met of verschuift naar de psychologische taalbeschouwing. Deze laatste is dynamisch door de invloed van externe factoren, zoals tijd, taalwaarneming en bewustzijn.

De Franse taalkundige Michel Bréal heeft het woord *sémantique* als eerste centraal gesteld (De Haan, *Rechtskundige Significa* 5-6, 46). Hij behoorde, net als Van Eeden, tot de groep mensen waarmee Welby regelmatig contact had. Zowel Bréal als Welby deelden de mening dat het gebruik van abstracties en metaforen een gevaar is voor de taal (Bréal, *Essai de Sémantique*, 3; Welby, *Significs and Language*, 13). De Haan zag dit gevaar ook, maar dan binnen de context van de rechtstaal (zie hoofdstuk één). In 1897, aldus Jan Noordergraaf in “Taal als gebrek:

Bréal, Van Eeden en het misverstand,” bracht Bréal zijn “Essai de sémantique” uit in hetzelfde jaar waarin Van Eeden zijn *Redekunstige grondslag van verstandhouding* publiceerde (205). Bréal schrijft dat hij slechts een “simple Introduction à la science que j’ai proposé d’appeler la *Sémantique*” (9) heeft willen geven waarmee linguïsten de ontwikkeling van de betekenis en het gebruik van woorden en taal kunnen onderzoeken (9). Bréal zelf deed onderzoek naar het taalgebruik en de ontwikkeling daarvan vanaf de jaren 1860. Hij stelde de mens centraal omdat “chacun de nous collabore pour sa part à l’évolution de la parole humaine” (2). De dochter van Welby vertaalde het essay van Bréal naar het Engels: *Semantics: Studies in the Science of Meaning*, een letterlijke vertaling van wat Bréal, in de woorden van Noordergraaf, “la science des significations” noemde (206).

Het is aannemelijk dat Welby Van Eeden tijdens één van hun ontmoetingen heeft geïnformeerd over het werk van Bréal en dat Van Eeden dit weer heeft doorgesproken met De Haan. De Haan maakt in *Rechtkundige Significa* in ieder geval diverse malen gebruik van de semantiek van Bréal. De aspecten die daarbij aan bod komen zijn: taalzuivering; de invloed van onjuiste spraakbeelden op de taal; het verlies van de zin van het woord; een logische methodiek bij het gebruik van oude woorden en het vormen van nieuwe woorden; de bewuste invloed van de enkeling op de taal; de vraag of er signifiante wetten bestaan; de noodzaak bij juist woordgebruik van de kennis van de wijze van woordvorming (etymologie); de beginselen en de woordvormende macht van het werkwoord; en het verschijnsel van betekenisverschuiving of het ontstaan van achtervoegsels uit zelfstandige woorden.¹

Bréal was tevens één van de Parijse docenten van de Zwitserse taalkundige Ferdinand de Saussure, degene die als eerste binnen de taaltheorie sprak over de semiotiek, of in zijn woorden *sémiologie*. Hierbij bestudeerde hij niet, zoals Bréal, de ontwikkeling van het taalgebruik en de betekenis van woorden, maar de taal als een gesloten structuur van tekens (Noordergraaf 207). Hoewel De Haan in zijn proefschrift nergens verwijst naar de semiotiek en haar grondleggers De Saussure en de Amerikaanse filosoof en logicus Charles Sanders Peirce heeft hij waarschijnlijk indirect kennisgenomen van hun gedachtegoed via de boeken over *Significs* van Welby. De laatste was goed op de hoogte van de semiotiek van Peirce,

1 De Haan, cf. pp. 7, 14, 22, 34, 40, 50, 54, 94, 100, 105, 108, 144, 259.

aangezien zij een aantal jaren een zeer uitgebreide correspondentie met Peirce voerde (Van Eeden 19).

In het volgende bespreek ik de kernpunten die De Haans ideeën over taal plaatsen in de internationale ontwikkeling.

2. De Haan en het internationale debat over taal: kernpunten

De Saussure en Peirce ontwikkelden onafhankelijk van elkaar een nieuwe vorm van wetenschap waarbinnen de begrippen “teken” en “betekenis (effect)” centraal staan. De Saussure spreekt in zijn colleges, weergegeven in *Cours de Linguistique Générale*, over de *sémiologie*, een nieuwe wetenschap die hij definieert als “une science qui étudie la vie des signes au sein de la vie sociale; (...) nous la nommons *sémiologie* (du grec semeïon ‘signe’)” (22). Het betreft dus een nieuwe meta-wetenschap, die tekens, tekensystemen en tekenstructuren bestudeert en ons leert waaruit de tekens bestaan en aan welke wetten zij onderhevig zijn. De Saussure constateert dat het taalteken slecht één type is te midden van andere typen van tekens in onze psychosociale werkelijkheid, maar benoemt het taalteken wel als het meest belangrijke teken (22). De Saussure benadert de problematiek van het teken expliciet vanuit de linguïstiek. Hij maakt onderscheid tussen *le langage* (15-16), het abstracte taalvermogen van de mens, *la langue* (20), een systeem van talige tekens en *la parole* (19), het taalgebruik. *La parole* bestaat uit concrete taaluitingen van individuele sprekers en is *par conséquent* zeer aan verandering onderhevig. De Saussure stelt voor om *la langue* te bestuderen, omdat hier sprake is van een systeem van talige tekens dat kan worden afgescheiden van externe factoren, zoals de context, de gebruiker en de interpreter (21-22). Ondanks het feit dat De Saussure *la parole* in zijn studie van het taalteken buiten beschouwing laat, stelt hij wel dat beide objecten (*la langue* en *la parole*) nauw met elkaar verbonden zijn en er sprake is van een onderlinge afhankelijkheid. Het taalsysteem is nodig opdat het taalgebruik helder is en de juiste effecten kan genereren; het taalgebruik is nodig opdat het taalsysteem zich kan formeren. Historisch gezien, aldus De Saussure, gaat het taalgebruik altijd aan het taalsysteem vooraf (25).

De Saussure introduceert daarnaast een binaire indeling van het teken, bestaande uit een betekenaar (*signifiant*), de uiterlijke vorm/het klankbeeld, en het betekende (*signifié*), het mentale concept waarnaar de betekenaar verwijst. Daarbij stelt hij dat de relatie tussen de betekenaar en het betekende niet natuurlijk, maar

arbitrair is. Er is geen logisch verband tussen het teken en datgene waarnaar het teken verwijst. Hij bedoelt hiermee dat het mentale concept van “zuster” bijvoorbeeld geen natuurlijke relatie heeft met de opeenvolgende klanken die het woord zuster vormen. De onderlinge verschillen die er bestaan binnen verschillende talen maken dit duidelijk (75). Anders geformuleerd: identieke betekenissen (concepten) in verschillende talen zijn verbonden aan andere klankvormen (woorden) in die verschillende talen. Hieruit volgt, aldus de Nederlandse tekstwetenschapper T.A. van Dijk in het essay “Semiotiek en literatuur”, dat het gehele teken (signifiant en signifié) functioneert in een bepaald taalsysteem (*la langue*) dat voor iedere taal verschillend is (205). In de context van de reeds genoemde zoektocht van De Haan naar een zuivere logische taal is het arbitraire van het linguïstische teken cruciaal, zij het vanuit een ander perspectief. Waar De Haan mee worstelde was het feit dat één en hetzelfde woord, bestaande dus uit dezelfde talige tekens, verschillende betekenissen kan hebben.

De nadruk op de taalstructuur, de vorm, zoals bij De Saussure, is kenmerkend voor het structuralisme. De Amerikaanse literatuurcriticus Jonathan Culler beschrijft het structuralisme in *Literary Theory. A very short Introduction* (1997), in de context van literatuurstudie, als volgt: “In literary studies structuralism promotes a poetics interested in the conventions that make literary works possible; it seeks not to produce new interpretations of works but to understand how they can have the meanings and effects that they do” (124). De uitgangspunten van De Saussure over de taalstructuur zijn door de Russische formalisten, zoals Roman Jakobson, Boris Eichenbaum, Victor Sjklovski en Joeri Tynjanov en later door de Tsjechische structuralisten en leden van de Praagse School, waaronder Roman Jakobson (hij verruilde Moskou voor Praag vanwege een toenemend vijandig politiek klimaat in Rusland), Jan Mukařovský, Nicolaj Trubetzkoy) en Felix Vodická nader uitgewerkt. Deze taalwetenschappers vroegen zich af hoe vorm betekenis kan krijgen en hoe literaire taal zich onderscheidt van andere vormen en functies van taalgebruik.

Jakobson introduceerde met zijn invloedrijke communicatiemodel, beschreven in zijn essay “Linguistics and Poetics”, de poëtische functie voor taalgebruik, een functie die de aandacht op taal zelf vestigt. De gedachte was hoe artistieker de vormgeving van een tekst door het toepassen van kunstgrepen zoals stijlfiguren was, hoe groter de literairheid zou zijn, met als doel het automatische van onze waarneming te doorbreken. Dit proces van “gewenning en vervreemding” is analoog aan het principe van “foregrounding” en “backgrounding” dat door de Praagse School werd geïntroduceerd. Hier dient zich een onderscheid aan tussen

De Saussure en de Russische formalisten: er is sprake van twee verschillende problemen van taal, die beide voor De Haan spelen. Bij De Saussure gaat het om het proces en de zuiverheid van betekenisgeving. Bij de Russische formalisten gaat het om de (retorische) kracht die schuilgaat in taalvormen die op hun beurt weer samenhangen met taalfuncties.

Mukařovský introduceerde in "Aesthetic Function, Norm and Value as Social Facts (Expcerts) in *Art in Translation* (2015), het begrippenpaar artefact (het kunstwerk als materieel object) tegenover esthetisch object (het kunstwerk als mentaal gerealiseerde voorwerp van receptie). Hij concentreerde zich op de esthetische functie, die aan constante verandering onderhevig zou zijn: "The aesthetic function, he argues, is not fixed, but is modified by situation and by changing subjective responses" (282). Bij Mukařovský's benadering spelen de lezer (in dit geval de kijker) en het proces van receptie een belangrijke rol. Ik voeg dit punt toe om het belang van receptie te benadrukken, ook al gaat het bij Mukařovský niet om taal, maar om kunstwerken. De benadering van Mukařovský verschilt van de benadering van de semiotiek zoals deze door Peirce is ontwikkeld. Waar De Saussure zich specifiek richt op het teken en datgene waarnaar het teken verwijst, voegt Peirce nog een derde element aan de tekentheorie toe, namelijk de interpretant, een aspect dat impliceert dat een of andere entiteit betekenis geeft aan het teken. Hier komt een derde probleem in het spel: de relatie en interactie tussen taal en lezer. En ook dat is een speerpunt voor De Haan, ik zal dit nader uitwerken in hoofdstuk twee.

Peirce staat bekend als filosoof, logicus en de grondlegger van de pragmatistische semiotiek. Volgens de Nederlandse cultuurwetenschapper Hans van Driel en de Nederlandse wetenschapper op het gebied van mediastudies Wim Staat in "De Semiotiek van Charles Sanders Peirce. Een inleiding" trachtte Peirce

[...] een allesomvattende kenleer te ontwikkelen, met als basisgedachte dat mensen via *tekens* betekenis geven aan de werkelijkheid. Het object van Peirce is dan ook het proces van betekenisgeving, de semiosis. De tekenleer wordt door hem 'semiotic' genoemd: 'the doctrine of the essential nature and fundamental varieties of possible semiosis'. (Collected Papers 5.488, 52)

Kennis van de wereld en van de werkelijkheid komt altijd op een bemiddelde wijze, via tekens, tot stand. In dit proces van betekenisgeving beschrijft Peirce een driedovoudige constellatie: de werkelijkheid, het teken en het betekenis-effect. "Het proces

van betekenisgeven”, aldus Van Driel en Staat, “is een oneindig proces, omdat zich telkens een nieuw teken kan ontwikkelen uit het bestaande betekenseffect. Op deze wijze zal de beschrijving van een verschijnsel uit de werkelijkheid steeds dichterbij de waarheid komen” (57). Waarheid is dus niet iets wat vaststaat, maar mee-evolveert met de inzichten van de samenleving, waarbij de mens als denkend en handelend wezen een centrale plaats inneemt bij het oplossen van praktische problemen: effectiviteit prevaleert boven theoretische en morele overwegingen.

De pragmatiek zag Peirce als een methode om, met gebruikmaking van de logica, allerlei concepten op te helderen. Hij vervatte deze in de zogenaamde “pragmatische maxime”: “Consider what effects, which might conceivably have practical bearings, we conceive the object of our conception to have. Then our conception of these effects is the whole of our conception of the objects” (Peirce, *The Essential Peirce* 132). Met zijn maxime is de mens in staat, door middel van constante waarneming, de juiste interpretatie van de werkelijkheid te vinden. Het gaat hier om een vierde probleem, dat voor De Haan ook geldt. Hij noemt Peirce niet in zijn proefschrift, maar worstelde met een vergelijkbaar probleem: de relatie tussen taal en werkelijkheid.² Daarom waren woorden met twee of meerdere betekenissen een probleem voor De Haan. Peirce onderscheidt drie typen tekens op basis van de relatie tot de werkelijkheid: iconen, tekens gebaseerd op gelijkenis; indexen, verwijzende tekens berustend op continuïteit of contiguïteit en symbolen, tekens die op sociale, cultuurgebonden afspraak of conventie berusten (Van Driel en Staat 59-60). Tekens in welke vorm dan ook spelen een cruciale rol in het leven van de mens. Slechts door tekens is toegang tot de werkelijkheid mogelijk. Hoe de mens omgaat met de tekens en de daaruit voortkomende betekenseffecten in een oneindig proces van betekenisgeving is afhankelijk van tijd, context en conventies (codes).

De verschillende ontwikkelingen en visies binnen de semiotiek die hier aan de orde zijn gesteld, laten het speelveld zien waarbinnen De Haan opereerde en zijn eigen filosofie ontwikkelde.

2 Volgens Govert van den Bergh in *De Taal zegt meer dan wij verantwoorden kan. Een keuze uit de verspreide rechtskundig-signifische geschriften van Mr. Jacob Israël de Haan* (1994) zou De Haan wel op de hoogte zijn geweest van de pragmatiek van Peirce. In 1917 (dus na het uitkomen van zijn proefschrift), citeert De Haan Peirce in de context van de verwerping van het legisme door de rechtsgeleerde Paul Scholten, waarbij De Haan, verrassenderwijs aldus Van den Bergh, “een intuïtief rechtssysteem stelde boven een logisch woordsysteem” (xxii).

3. De Haan en taal: onderzoeksvragen

De Haans definitie van de semiotiek zoals hij die presenteert in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa* verhoudt zich tot de hierboven geschetste stromingen van semiotiek. Bepaalde elementen, aspecten of gedachten uit de verschillende stromingen van semiotiek resoneren in zijn proefschrift. Vooraf dient opgemerkt te worden dat het hier niet gaat om literaire teksten, maar om rechtsteksten, een ander vertoog dus dan de teksten waarmee De Haan beroemd werd. De Haan zet in zijn proefschrift de rechtstaal, waaruit de rechtsteksten worden samengesteld en die op hun beurt weer bestaan uit talige tekens, apart van het gehele systeem van taaltkens (cf. *la langue*). In de manier waarop De Haan streeft naar een betere beschrijving van de taal voor de rechtspraak is het gedachtegoed van Peirce te herkennen: hoe beter de beschrijving van de rechtstaal, hoe dichter we bij de waarheid van het verschijnsel rechtspraak kunnen komen. Daarnaast speelt binnen de rechtspraak het betekenis-effect (de interpretant) een cruciale rol, omdat bij een beoordeling, voor alle betrokkenen in een proces de betekenis van de begrippen “aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar” zo eenduidig mogelijk dient te zijn.

In termen van zuiverheid van taalgebruik begint De Haan aan een bijna onmogelijke exercitie. Want, om in de woorden van De Haan te spreken: “Geen twee oogenblikken, terwijl ik aan mijn onderzoek dier woorden voortwerk, ben ik dezelfde. Vandaar dat geene twee oogenblikken gedurende deze woorden voor mij hetzelfde zijn” (18). De resonantie van Peirce’s pragmatische semiotiek is hier evident. In hoofdstuk één van dit proefschrift zal ik nader ingaan op de semiotiek van De Haan en de spanningen die daaraan inherent zijn. Ik bestudeer hoe hij de taal *an sich* conceptualiseert in het belang van een betere rechtspraak en binnen de context van de semiotiek van de genoemde stromingen.

Het tweede kernpunt in mijn studie, gerelateerd aan De Haans proefschrift, betreft het retorisch gebruik van taal. Immers, de door De Haan geconceptualiseerde logische rechtstaal dient gebruikt te worden, anders kan er geen sprake zijn van enige vorm van rechtspraak en communicatie. En juist in de overgang van de abstracte vorm van de logische rechtstaal en het gebruik daarvan doet zich een spanningsveld voor. Want, wie is de verantwoordelijke als het gaat om het feit dat, zoals De Haan schrijft, “iedere taal betrekkelijk onvolkomen is” (14-15). Ligt het aan de taal zelf, en dan met name aan het expressievermogen van de taal, of ligt de verantwoordelijkheid bij de gebruiker van de taal? Of zijn beide verantwoordelijk

voor het feit dat “wij de zekerheid hebben, dat wij niet verstaan en niet verstaan worden” (15)? De Haan spitst zijn onderzoek daarop toe omdat de rechtskundigen volgens zijn zeggen zich niet voldoende bewust zijn “van de groote waarde van een uitdrukkingmiddel” (8). Voor de signifiëkundigen, waaronder De Haan ook de rechtskundige wenst te scharen, is het van belang dat zij “de middelen doen kennen, waardoor dit uitdrukkingvermogen kan worden versterkt” (26).

In hetgeen voorafging heb ik aangegeven dat het concept taal en het gebruik daarvan binnen en voor de rechtspraak de kern vormen van De Haans proefschrift *Rechtskundige Significa*. Volgens De Haan leidt een betere rechtstaal tot een betere rechtspraak, en uiteindelijk tot een meer rechtvaardige samenleving. En dit alles door de inzet van taal. Maar voor De Haan is taal, zo moge blijken uit zijn uitgebreid oeuvre, ook het ultieme middel om zaken aan de orde te stellen, met name zaken die op de een of andere manier gerelateerd zijn aan rechtvaardigheid, waarheid en solidariteit. Fontijn schrijft in relatie hiertoe: “Waar De Haan onrecht zag, liet hij van zich horen” (142), zoals ook zal blijken in *In Russische gevangnissen*. In dit werk acteert De Haan vanuit twee majeure posities, die van *liberale ironicus* en *parrèsias*t, die zich verhouden tot verschillende personae, die zich op hun beurt weer verhouden tot verschillende taalhoudingen. De term persona is afgeleid van het Latijnse woord *persona* en betekent “het masker van een acteur”. In een literair werk kan een persona gezien worden als een stem of een bepaalde rol van een personage, die de gedachten van de schrijver representeert, of als een specifiek personage, dat de schrijver presenteert als zijn spreekbuis. De Haan voert geen aparte personages op, maar zijn als zodanig wel te herkennen. Zo herkennen we zijn stem in die van de onderzoeker, de jurist, de aanklager, de klokkenluider, de filantroop, de pleiter en de gelovige. Uiteindelijk zullen al deze personae, dat wil zeggen, al die verschillende stemmen die de gedachten van de auteur representeren in de context van waarheid, rechtvaardigheid en solidariteit, samenvallen in die ene persona van de dichter. In hoofdstuk drie en vier van dit proefschrift ga ik hier uitgebreid op in.

In de context van *In Russische gevangnissen*, waar De Haan de in zijn ogen onmenselijke situatie van (politieke) gevangenen in het toenmalige Rusland aan de kaak wil stellen, blijkt een niet-logisch taalgebruik gerechtvaardigd. Hij merkt bijvoorbeeld dat in een logische, “recht-toe-recht-aan” taal de waarheid niet verteld kan worden, al was het alleen maar omdat deze waarheid de levens van de politieke gevangenen in gevaar kan brengen. Toch moet de waarheid gezegd worden, en vandaar zijn keuze voor een andere “verpakking”: door de inzet van de stijlfiguren

van ironie en herhaling en het genre van poëzie, naast proza. Met andere woorden: de taal dient gekneet te worden opdat de waarheid kan worden verteld. De dubbelzinnigheid van de taal, die De Haan enerzijds wil *uitbannen* voor een betere rechtstaal in het belang van een betere rechtspraak en anderzijds juist wil *inzetten* voor het vertellen van de waarheid veroorzaakt een paradoxale spanning tussen een zuivere, logische taal en een bewust niet-logisch taalgebruik. Hieruit blijkt dat taal, om met Van Ginneken te spreken, aangehaald door De Haan; “nu eenmaal geen algebra of logika [is], maar de psychologische inwerking van mensch op mensch” (*Rechtskundige Significa* 31).

Van een totaal andere orde weer is de taal die De Haan inzet in de homo-erotische romans *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*. Hier is geen sprake van puurheid of dubbelzinnigheid van taal voor een bepaald hoger maatschappelijk doel (zoals respectievelijk verbetering van de rechtspraak en opkomen van de rechten van de mens), maar van taal zonder primaire referentiele functie met “slechts” schoonheid als doel: taal wordt gebruikt om de werkelijkheid weer te geven, maar dit gebeurt op een manier die juist de aandacht op de taal zelf vestigt. Dit herinnert aan de eerdergenoemde Russische formalisten, die de poëtische functie introduceerde, waarbij de aandacht naar de taal zelf uitgaat. Met de gekunstelde woordcombinaties en het veelvuldig gebruik van neologismen toont De Haan de lezer de kneedbaarheid en de vele mogelijkheden die de taal als expressiemiddel in zich heeft, dit in tegenstelling tot zijn stelling dat de taal als expressiemiddel tekortschiet. Daarnaast biedt de gekunsteldheid van beide teksten de lezer ruimte voor een eigen leeshouding, los van de intentie van de auteur De Haan, die wel of niet bewust bepaalde literaire codes in zijn teksten heeft verwerkt.

De Haans taal als kunst met de gekunstelde woordcombinaties en preciositeit van woordgebruik in *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*, de taal in verschillende genres, zoals proza en poëzie, en de stijlfiguren, zoals ironie en herhaling in *In Russische gevangenissen*, vormen, naast het onderzoek naar een betere rechtstaal in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*, de hoofdbestanddelen van mijn onderzoek. In mijn proefschrift onderzoek ik de veelzijdigheid én de tegenstrijdigheid van De Haans taalgebruik en toon ik hem niet alleen als een “gebruiker van taal”, maar ook als “een door of in taal geproduceerde figuur”. Door de keuze te maken voor de vier genoemde werken reduceer ik De Haan niet tot zijn decadente periode, wat meestal het geval is, maar zie ik zijn werk vanaf het metaniveau van de taal.

De overkoepelende onderzoeksvragen die ik zal behandelen zijn deze: hoe conceptualiseert De Haan het fenomeen taal, op welke manier zet hij de taal als

flexibel instrument in, welke taalbenaderingen hanteert hij daarbij, welke taalhoudingen kan hij aannemen en met welk doel? De sub vragen zijn: 1) hoe benadert en duidt De Haan de taal als uitdrukkingmiddel binnen het kader van een zuivere logische rechtstaal; 2) hoe tracht De Haan schoonheid te creëren met, door en in taal? 3) hoe motiveert De Haan de verscheidene verschijningsvormen waarin de taal door diverse personae gebruikt kan of dient te worden afhankelijk van de context en/of een bepaald doel; 4) welke betekenis effecten en leeshoudingen kan hij oproepen bij de lezer in zijn streven naar rechtvaardigheid, schoonheid, waarheid en solidariteit? In dit proefschrift zal ik trachten dit complex van vragen te beantwoorden.

Voordat de Haan zich bezighield met taalzuiverheid, was hij al bekend in de Nederlandse literaire wereld met romans als *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* die getuigden van juist buitengewoon flexibel taalgebruik, of van verschillende taalbenaderingen die correspondeerden met verschillende literaire experimenten. Achteraf kunnen die worden gepreciseerd in termen van periodes of stijlen, ieder met een herkenbare literaire codering. Het centrale probleem in de stijlen die De Haan in zijn romans combineert is hoe taal dusdanig kan worden gebruikt dat ze in staat is tot representatie van de werkelijkheid, of een werkelijkheid, of verschillende werkelijkheden, variërend van een dagelijkse realiteit tot de realiteit van dromen of hallucinaties. Al die stijlen lokken een bepaalde leeshouding uit, dat wil zeggen: voorgeprogrammeerde keuzes van lezers tot een bepaalde manier van lezen. In het geval van *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* komen elementen voor die een realistische leeshouding veronderstellen, een naturalistische, impressionistische, decadentistische of een modernistische. Maar die stromingen veronderstellen ook ieder op zich een eigen taalbenadering.

Hoe kunnen we de hierboven genoemde begrippen taalbenadering, leeshouding, en in het verlengde daarvan taalhouding, onderscheiden? Met het eerste, taalbenadering, bedoel ik dat De Haan taal op verschillende manieren kan benaderen in termen van stromingen, samenhangend met realisme, naturalisme, decadentisme en modernisme. In het realisme, bijvoorbeeld, wordt de taal beschouwd als adequaat middel om de werkelijkheid mee te beschrijven, in het decadentisme roept de taal eerder een eigen werkelijkheid op. Indien een lezer zo'n benadering accepteert of overneemt, leidt dat tot een specifieke leeshouding. Taalbenadering kan ook wetenschappelijk worden gedefinieerd, bijvoorbeeld als we het hebben over een hermeneutische, semiotische, of retorische taalbenadering.

Onder taalhouding versta ik een equivalent van wat eerder leeshouding wordt genoemd (ik ga daar nader op in in hoofdstuk twee). De lezer kan in relatie tot een tekst een leeshouding aannemen, door bijvoorbeeld een realistische roman postmodernistisch te lezen, of andersom. Onder taalhouding versta ik dan dat de taalgebruiker (hier: De Haan) binnen één en dezelfde tekst verschillende houdingen kan aannemen, zoals wanneer oprecht spreken ironisch wordt, of, omgedraaid, ironie een vorm van oprecht spreken. Op het niveau van de tekst heb ik dat behandeld aan de hand van maskers die de taalgebruiker kan hanteren, ofwel *personae*. Ik kom daar in hoofdstuk drie op terug, wanneer ik de liberale ironicus vergelijk met de waarheidsspreker, of parrèsias. Daar blijkt dat De Haan in één en dezelfde tekst beide maskers kan gebruiken, die dus corresponderen met verschillende taalhoudingen: een ironicus gebruikt verhuld taalgebruik, een parrèsias expliciet taalgebruik.

Allereerst presenteer ik een korte biografische en historische beschrijving van het leven van De Haan toegespitst op de periode vanaf 1904 tot en met 1916. Deze periode is gekozen in verband met de relevantie voor dit proefschrift: in deze periode verschijnen namelijk de vier werken van De Haan die uitgebreid besproken worden. *Pijpelijntjes* komt uit in 1904, *Pathologieën* in 1908, het reisverhaal *In Russische gevangenissen* in 1913 en De Haans proefschrift *Rechtskundige Significa* in 1916. De tijdsvolgorde waarin de verschillende werken van De Haan verschenen wijkt af van de volgorde van behandeling in de hoofdstukken. Deze keuze vloeit voort uit het feit, zoals ik eerder aangaf, dat ik De Haans proefschrift als uitgangspunt neem omdat daarin het meest expliciet een bepaalde taalbenadering wordt bepleit.

Het proefschrift van De Haan wordt besproken in hoofdstuk één, *Pijpelijntjes* en *Pathologieën* in hoofdstuk twee en *In Russische gevangenissen* in de hoofdstukken drie en vier. Voor een volledige biografische en historische beschrijving van het leven van De Haan verwijs ik naar de twee eerdergenoemde biografieën over De Haan van Jaap Meijer en Jan Fontijn. Ikzelf put voor de beschrijving van de genoemde periode 1904-1916 ook uit deze biografieën.

4. Jacob Israël de Haan, een poging in waarheid te leven: taal en frictie³

Het is niet eenvoudig, aldus Marita Mathijssen, om de *homo universalis* Jacob Israël de Haan in een paar woorden te duiden.⁴ De reden hiervoor is dat De Haan niet een man was die lichtvoetig door het leven ging. Het tegendeel is waar: De Haan reisde niet alleen fysiek naar verschillende landen en plaatsen, maar onderzocht ook onophoudelijk verschillende wegen in zijn geest, deed daar geprononceerd kond van, en was daardoor controversieel in verschillende kringen en landen. De obstakels die hij tijdens zijn fysieke en geestelijke reizen tegenkwam, hebben hem mede gevormd tot de auteur De Haan zoals wij die kennen door zijn uitgebreid, veelzijdig en vaak provocerend oeuvre. Juist doordat De Haan hardnekkig trouw bleef aan zijn principes over het schrijven van de waarheid was hij niet altijd geliefd. Zijn sterk ontwikkeld rechtsvaardigheidsgevoel zette hem daartoe aan. Hij schroomde daarbij niet om onverbloemd de waarheid te vertellen: zijn aanpak is soms te vergelijken met een “terroristische aanslag”, een benaming die door Sabrina Sereni genoemd wordt in relatie tot haar proefschrift over het werk van de Nederlandse schrijfster Charlotte Mutsaers (*Doelgerichte grilligheid. Een discours-theoretische lectuur van Charlotte Mutsaers* 2006). Alle schrijvers, zo citeert Sereni Mutsaers, zijn ‘terroristen’, met connotaties van terrorisme als gedrevenheid, geëngageerdheid, kritisch en compromisloos zijn. De schrijver “terrorist” legt tijdbommen van inkt en kan daardoor grote verwarring (of onrust, afkeer etc.) veroorzaken (4).

Vanaf zijn geboorte op 31 december 1881 te Smilde tot aan zijn brute dood op 30 juni 1924 in Palestina heeft de Nederlands Joodse Jacob Israël de Haan getracht in waarheid te leven. Een waarheid die niet alleen gekleurd werd door zijn eigen perceptie, maar ook door zijn keuzes en de situaties waarin hij zich op dat moment bevond. Deze keuzes brachten De Haan soms in posities die hem tot “handelen in taal” noodzaakten, altijd wel voortgedreven vanuit een sterk rechtsvaardigheidsgevoel. In hetgeen volgt, beschrijf ik een aantal talige invloeden die belangrijk zijn geweest in het leven van De Haan en relevant zijn voor dit

3 De titel van deze subsectie is een woordspeling op *Versuch in der Wahrheit zu leben* (1989) van de Tsjechische schrijver Václav Havel.

4 Marita Mathijssen, “Een vriend komt thuis,” Jacob Israël de Haan-nummer van *Uitgelezen Boeken, Katern voor boekverkopers en boekenverkopers* (2009), 1.

proefschrift. De latere invloed van zijn vrouw Johanna van Maarseveen was niet van talige aard, maar lag in de privésfeer. Johanna was gemeentearts te Amsterdam en zorgde, voor zover mogelijk, voor de lichamelijke gezondheid van haar man (Fontijn, *Orrust* 315).

Als eerste noem ik de invloed van zijn opvoeding en het Joodse geloof. Jacob de Haan (op een later moment in zijn leven voegde De Haan zelf de naam 'Israël' toe) werd geboren op 31 december 1881 te Smilde in het grote Joodse gezin van Izak de Haan en Betje Rubens. Eén van zijn oudere zusjes, Caroline Lea, was eerder dat jaar geboren. Zij werd bekend als de schrijfster Carry van Bruggen (Fontijn 19-27). Vader Izak leerde De Haan de geschiedenis van het Joodse Volk en de daarbij behorende Joodse feestdagen en gebruiken. Door zijn kennismaking met en zijn latere studie van het Hebreeuws, de taal van het Jodendom, raakte De Haan gefascineerd door de mogelijkheid dat één het hetzelfde woord verschillende betekenissen kan hebben. Deze fascinatie heeft er onder andere toe bijgedragen dat De Haan begonnen is aan zijn proefschrift over Rechtskundige Significa. In zijn adolescentie periode zou De Haan breken met het Jodendom om er later in zijn leven weer geleidelijk tot terug te keren.

Eén van de redenen waarom De Haan brak met het Jodendom was de invloed van de Tachtigers en het Decadentisme, die ik als tweede talige invloed benoem. Beide stromingen openbaarden zich in het laatste kwart van de 19e eeuw. De Haan wilde onderwijzer worden en bezocht daartoe de Rijkskweekschool in Haarlem. In de kweekschoolperiode (1896-1900) maakte De Haan kennis met het gedachtegoed van de Tachtigers, dat op hem veel invloed heeft gehad, met name in de eerste periode van zijn leven. Enkele voormannen van de Tachtigers zijn Albert Verwey, Willem Kloos, Lodewijk van Deyssel en de eerdergenoemde Frederik van Eden. De literatuur van de Tachtigers opende nieuwe werelden voor De Haan, die tevens gefascineerd raakte door nieuwe politieke stromingen, zoals het anarchisme en het socialisme. De Tachtigers, aldus Mathijssen, vonden dat er een nieuwe literatuur, een nieuwe taal moest komen, zonder moreel doel en gericht op het weergeven van individuele impressies (5-12). De Tachtigers brachten een ommekeer teweeg in het denken onder andere over erotiek: "De Tachtigers vonden ook de woorden om nuances in liefde en gevoelens te beschrijven, waarbij taboes doorbroken werden" (Fontijn 56). De Haan moet toen al beseft hebben wat de taal allemaal vermag.

De Haan zocht daarnaast toenadering tot de aanhangers van het Decadentisme, een stroming die zich bezighield met de gekunsteldheid van taal. Het was

een periode waarin, volgens Neerlandicus Leo Ross, “de ‘bewustwording’ onder homoseksuelen” zich begon af te tekenen.⁵ De decadente schrijvers, waarvan o.a. de Engelse schrijver en dichter Oscar Wilde en de Franse dichter Paul Verlaine belangrijke voorbeelden voor De Haan waren, richtten zich op het vatten van het onbewuste, van het meest ongrijpbare aspect van het psychische leven. Het beschrijven van zintuigelijke waarnemingen, kleuren, geuren, sferen, maar ook het beschrijven van allerlei vormen van afwijkend gedrag, pathologie en misdaad, werden onderdeel van het creatieve proces van schrijven van De Haan. De Haan schreef verschillende decadente prozastukjes in diverse tijdschriften, voordat hij in 1908 de roman *Pathologieën* publiceerde. In deze roman beschrijft De Haan het wel en wee van twee homoseksuele personages, waarbij Johan, de protagonist, het slachtoffer wordt van zowel de afwijzing van zijn vader als van zijn masochistische minnaar, René. Deze roman veroorzaakte, net als *Pijpelijntjes* veel ophef. *Pathologieën* handelt over de moed om de waarheid over zichzelf te vertellen, in dit geval de waarheid over homoseksuele gevoelens van de protagonist Johan. Het is een pleidooi voor individuele waarheid, deels verwoord in ondubbelzinnige taal, deels juist in zeer dubbelzinnige taal.

Een derde talige en ook persoonlijke invloed op het leven van De Haan is de invloed van Frederik van Eeden, één van de Tachtigers. Ondanks het verschil in leeftijd zou Van Eeden een vriend van De Haan voor het leven blijken. Naast vriend, was Van Eeden ook een soort leermeester voor De Haan. De Haan schreef Van Eeden gedurende zijn leven vele brieven, waarin hij blijk gaf van zijn wisselende psychische en fysieke omstandigheden maar ook de worstelingen die hij onderging op het gebied van geloof, zijn homoseksuele gevoelens (en zijn latere schuldgevoel daarover) en schrijverschap (Fontijn 75).

Als vierde invloed op De Haan vermeld ik de invloed van Peter Kropotkin die leidde tot De Haans reizen naar Rusland. Tijdens een bezoek aan Lady Victoria Welby in 1904 kwam Van Eeden in contact met de in Engeland wonende Russische anarchist Peter Kropotkin. Enkele jaren later, in 1912, bracht hij samen met De Haan een bezoek aan Kropotkin in Brighton. Kropotkin was de schrijver van het boekje *The Terror in Russia: An Appeal to the British Nation* (2009) en een bekende in anarchistische kringen in Nederland. Een ander boek van Kropotkin is *Memoires*

5 Leo Ross, “Meester de Haan gaat nooit verloren. Jacob Israël de Haan en de binnenkamer,” *Biografie Bulletin*, jaargang (2000), 127.

van een revolutionair. *Herinneringen 1842-1886* (2013). De verhalen van Kropotkin over de erbarmelijke omstandigheden waaronder de Russische gevangenen in het algemeen en de politieke gevangenen in het bijzonder moesten leven, troffen De Haan diep en deden hem besluiten om in 1912 en 1913 driemaal naar Rusland af te reizen. De Haan wilde, als aankomend jurist en rechtskundige, een objectief onderzoek doen naar het toenmalige Russische rechtssysteem. Het was ook voor De Haan bijzonder dat hij toentertijd toestemming kreeg om naar Rusland af te reizen, toegang kreeg tot een aantal gevangenen, alwaar hij met gevangenen soms zelfs alleen in hun cel mocht spreken. “De vrijheid”, zo schrijft De Haan in *In Russische Gevangenen*, “die men mij in de Russische gevangenen heeft toegestaan is ongelooflijk groot geweest” (20). De Haan was diep aangeslagen door alles wat hij hoorde tijdens persoonlijke gesprekken met enkele politieke gevangenen, die hij in het bijzijn van een tolk of een gevangenvaarder mocht spreken. Ook datgene wat hij te zien kreeg van de leefomgeving van de gevangenen benam hem bijna het spreken.

De Haan was dan ook vastbesloten om zoveel mogelijk naar waarheid te schrijven over alles wat hij had meegemaakt. In een brief van Kropotkin aan De Haan, gedateerd 1 februari 1913 en in het bezit van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, stimuleert deze De Haan hier vooral mee door te gaan, met de woorden: “Continuez votre mission!” De Haan heeft zijn bevindingen verwoord in *In Russische gevangenen*, een boek dat de waarheid wil brengen over de situatie van een aantal politieke gevangenen, zoals Georges Dmitrenko en Joseph Minor. Het is een pleidooi voor, en een oproep tot solidariteit en rechtvaardigheid voor de situatie van de politieke gevangenen in het toenmalige Rusland, verwoord in, volgens De Haan, noodzakelijk dubbelzinnige taal, aangezien hij geen enkele (politieke) gevangene in gevaar wilde brengen. Bij terugkeer in Nederland probeerde De Haan, onder andere met hulp van Van Eeden, de internationale belangstelling voor de verbetering van de situatie van politieke gevangenen in het toenmalige Rusland aan te wakkeren. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 bleven De Haans geplande acties echter uit en werd zijn contact met Rusland verbroken.

Een vijfde belangrijke invloed op De Haan en met name op zijn proefschrift *Rechtskundige Significa* is, de eerdergenoemde Britse filosoof Lady Victoria Welby en haar theorie van *Significs*. De Haan koos als onderwerp van zijn onderzoek de taal van het recht en meer specifiek de verbetering van de rechtstaal. De inzichten van Welby over de betekenis van taal en het (foutief) gebruik van beeldspraak

zijn van wezenlijk belang geweest voor De Haan, zowel tijdens het schrijven van zijn proefschrift als voor de ontwikkeling van zijn eigen taalfilosofie, de Signifiek. De Haan had Welby graag persoonlijk ontmoet, maar door haar dood eind maart 1912, was dat niet meer mogelijk. Op 1 februari 1916 promoveerde De Haan op zijn proefschrift dat handelde over de significa, een onderzoeksmethode die, volgens hem, een waardevolle aanwinst was voor de rechtspraak. Na zijn promotie hoopte De Haan dat hij benoemd zou worden tot hoogleraar in het strafrecht. Dit gebeurde echter niet. De Haan was hevig teleurgesteld, maar bleef werken aan zijn ideeën over de significa. In 1919 bracht hij het boek *Rechtskundige Significa* uit. Eenmaal in Palestina werd De Haan in beslag genomen door andere zaken, zoals het zionisme, en stopte hij zijn bijdrage aan het onderzoek naar de significa.

Als zesde invloed noem ik het zionisme. Sinds 1912 was De Haan lid van de “Nederlandse Zionistenbond” (Schmitz 136), dat leidde tot het vertrek van De Haan naar Palestina begin 1919. De Haan had een contract met het *Algemeen Handelsblad* afgesloten om over zijn ervaringen in Palestina te schrijven. De Haan werd zich steeds meer bewust van de haat die er heerste tussen de Arabieren en de Joden en tussen de zionistische en orthodoxe joden. Volgens de Nederlandse historica Ludy Giebels keerde De Haan “zich tegen extreme uitwassen van zionistische nationalisten, maar meende [hij] tegelijkertijd dat inschikken van beide zijden (Joden en Arabieren) toch op den duur de oplossing zou brengen” (Giebels, “Gemengde Gevoelens. Laat verweer” 79-80). De Haan moest uit alle geruchten en datgene wat hij zelf zag en hoorde nieuws ventileren voor zijn lezers in Nederland. Dit leverde steeds vaker minder positieve verhalen op in zijn feuilletons in het *Algemeen Handelsblad*, wat hem de nodige kritiek opleverde en waardoor men in Nederland twijfelde aan zijn objectiviteit. De Haan echter wilde de waarheid schrijven en zag dat als zijn heilige plicht, juist ook in het belang van het zionisme. Als reactie op de aantijgingen vanuit Nederland schrijft De Haan, aldus Giebels: “Maar nu moet men mij niet lastig vallen met brieven: ‘dat ik propaganda zoo bemoeilijk’. Want wat propageeren wij eigenlijk: waarheid of een kinderfeestjes met een poppenkast”? (Giebels, “Verdwaald in Palestina” 42). Nu draagt de term propaganda een negatieve connotatie in zich, namelijk die van manipulatie, en dat is juist wat De Haan niet wilde: hij wilde het zionisme bevorderen, maar niet ten koste van de waarheid.

Via zijn Arabische vriend Adil Effendi Aoueddah die De Haan eind 1919 leerde kennen, kwam hij in contact met de Arabische cultuur en mentaliteit.

De Haan berichtte in zijn feuilletons uitgebreid over de Arabische gemeenschap, hun gewoontes en tradities. De Haan raakte steeds meer bekend in hoge Arabische kringen in Jeruzalem, wat door de zionisten in Palestina maar ook in Nederland met argusogen werd bekeken. Men verweet hem dat hij zijn eigen partij aan het verraden was. De Haan ontving dreigbrieven en werd uiteindelijk op 30 juni 1924 vermoord door een lid van de Haganah, een zionistisch-Joodse paramilitaire organisatie. De nationale en internationale meningen over de moord op De Haan waren verdeeld en varieerden van opluchting bij De Haans politieke en literaire tegenstanders tot groot verdriet bij hen die hem liefhadden. De reis van Jacob Israël De Haan was ten einde. Hij liet een uitgebreid oeuvre na, dat nog steeds aanleiding geeft tot onderzoek, getuige onder andere dit proefschrift, dat een literair-filosofische aanvulling wil zijn op het bestaande De Haan-onderzoek.

5. Het De Haan-onderzoek na diens dood in 1924

De belangstelling voor het werk van De Haan na zijn dood leidde op 1 juni 1952 tot de oprichting van het Genootschap “Jacob Israël de Haan”. In de inleiding van het speciale Jacob Israël De Haan nummer “Een vriend komt thuis” in *Uitgelezen Boeken. Katern voor boekverkopers en boekenverkopers* (2009) is meer te lezen over de oprichters, de leden en de geschiedenis van het genootschap, dat als doel heeft het “werk en leven van Jacob Israël de Haan in bredere kring bekend te maken door heruitgaven van zijn boeken en door studies en lezingen” (3). In het speciale Jacob Israël de Haan nummer zijn artikelen over De Haan opgenomen die getuigen van zijn veelzijdigheid als mens en auteur. De artikelen zijn geschreven door de leden van het genootschap, onderzoekers en belangstellenden. Vanaf oktober 2009 organiseert het genootschap jaarlijks in samenwerking met de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam een Jacob Israël de Haan lezing. In chronologische volgorde vanaf 2009 tot 2021 zijn de lezingen verzorgd door: Evelien Gans, Ludy Giebels, Jan Fontijn, Mary Kemperink, Ron Blom, Jan Fontijn, Bart Wallet, Arthur Japin, Jacqueline Bel, Abram de Swaan, Marita Mathijssen, Jaap Goedegebuure, Barber van de Pol.

Naast de inzet van het genootschap waren er ook andere initiatieven die hebben bijgedragen aan het De Haan-onderzoek, zoals de bijdragen van o.a. Arnold Saalborn, David Koker, Wim J. Simons, Jef Sprankenis, Gerrit Komrij, Gert Hekma, Sjoerd Faber, Hans Driessen en Elisabeth Leijnse. Het valt echter niet

binnen het kader van dit onderzoek om deze uitgebreid te bespreken. Ik beperk mij tot zeven initiatieven die ik belangrijk en relevant vind voor het De Haan-onderzoek in het algemeen en mijn onderzoek in het bijzonder.

In 1967 werd een eerste biografie toegevoegd aan het algemene De Haan-onderzoek. Deze biografie werd geschreven door Jaap Meijer en kreeg als titel *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan*. Meijer, zo vermeld de achterkant van de titelpagina, schreef de biografie in opdracht van het toenmalige Ministerie van O.K. & W. Deze opdracht luidde: “het persklaar maken van gedrukte en ongedrukte documenten en de volledige briefwisseling in chronologische volgorde van Jacob Israël de Haan”. Meijer was een Joods-Nederlandse dichter en essayist en was met name geïnteresseerd in de geschiedenis van de Joodse problematiek in Nederland. Hij was ook de vader van de journalist Ischa Meijer.⁶ Deze biografie was langere tijd het enige naslagwerk voor andere onderzoekers. Over de hanteerbaarheid en kwaliteit van deze biografie zijn de meningen niet onverdeeld positief: volgens Fontijn laat Meijer de homoseksualiteit van De Haan onderbelichten en vermeldt hij niet of nauwelijks bronnen (Fontijn, *Orrust* 16). Ross neemt duidelijk stelling tegen de zaken over De Haan die Meijer noemt: volgens zijn zeggen zouden deze door Meijer verkeerd weergegeven, geïnterpreteerd en/of gepseudologiseerd zijn. Ook zou Meijer, volgens Ross, een afkeurende mening over De Haans homoseksualiteit hebben gehad (“Meester De Haan gaat nooit verloren. Jacob Israël de Haan en de binnenkamer” (132). Het is evident dat Meijer soms al te duidelijk zijn eigen, negatief gekleurde mening ventileert over het gedrag en de keuzes van De Haan. Zo schrijft hij: “Wij worden geconfronteerd met een verscheurende Joodse persoonlijkheid, die in doodsangst voor het leven zoekt naar alle afzetmogelijkheden voor zijn gulzig-scheppende ik. Als hij maar gehoord wordt!” (69). Evenzo merkt hij laatdunkend op “De bruidegom had er zo waar wat van gemaakt!” (73); of: “Hij speelt de diplomaat, die optreedt namens het Joodse volk” (228).

Een tweede biografie over De Haan, *Orrust. Het leven van Jacob Israël de Haan, 1881-1924*, verscheen in 2015 en werd geschreven door Jan Fontijn. Fontijn was emeritus universitair docent Neerlandistiek en hij schreef de biografie in opdracht van de Stichting Jacob Israël de Haan (16-17). Dit lijvige boekwerk gaat met name uitgebreid in op het leven van De Haan na zijn vertrek naar Palestina, begin

6 Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer. Een Joodse Geschiedenis 1921-1956* (2022).

1919. Eén van de kritieken op Fontijn is dat hij weinig aandacht besteedt aan het leven van De Haans vrouw, Johanna van Maarseveen (Recensie: “Jan Fontijn – Onrust. Het leven van Jacob Israël de Haan”, *Tzum literair weblog*, geraadpleegd 30 augustus 2015). Het zou inderdaad een mooie opdracht zijn om een biografie over Van Maarseveens leven met (en zonder) De Haan te schrijven. Doch, wat deze biografie toevoegt aan die van Meijer is dat Fontijn meer aandacht besteedt aan de psyche van De Haan en hem meer als mens in al zijn kwetsbaarheden benadert. Fontijn schrijft over De Haan: “Meer dan ooit leed hij onder zijn slechte gezondheid. Al op de kweekschool had hij daarmee te kampen gehad. Hij was er eenzaam geweest, somber en vaak ziek” (137). Toch is ook Fontijn niet geheel vrij van waardeoordelen over De Haans persoon, al presenteert hij die meer indirect, zoals bijvoorbeeld over het gemiste professoraat: “Maar voor velen – en dat niet alleen voor juristen – was De Haan nog steeds “an angry young man”, een schrijver van schandaalromans, verguisd door socialisten, een homoseksuel die openlijk voor zijn geaardheid uitkwam. Door zo’n woelgeest de academische rust verstoren? Geen denken aan” (303).

Naast de twee genoemde biografieën over De Haan is er onderzoek gedaan naar specifieke perioden in het leven en werk van De Haan. De Neerlandici Rob Delvigne en Leo Ross, bijvoorbeeld, promoveerden in februari 1994 aan de Vrije Universiteit van Amsterdam op *Brieven van en aan Jacob Israël de Haan 1899-1908*. Zij hebben met hun uitgebreid onderzoek de periode van De Haans kweekschooltijd tot het jaar waarin zijn roman *Pathologieën* verscheen, nauwgezet in beeld gebracht door de publicatie van 189 brieven, gerangschikt in chronologische volgorde. Zij publiceerden ook enkele werken van De Haan, bijvoorbeeld de werken van De Haan in de decadente periode, zoals *Ondergangen* (1984) en *Nerveuze vertellingen* (1981). Eén van de kritieken op dit duo is dat zij zich zouden positioneren als dé De Haan-deskundigen. De Belgische schrijver en wetenschapper Elisabeth Leijnse schrijft dat Delvigne en Ross de inbreng van andere onderzoekers “openbaar terechtstellen” (Leijnse, “De heren in hun hofje”, 246). Ik vind zeker dat het duo Delvigne & Ross een substantiële bijdrage heeft geleverd aan het De Haan-onderzoek. Het past ieder onderzoeker echter enige bescheidenheid in acht te nemen jegens andere onderzoekers, die wellicht een ander kijk op het werk van De Haan hebben of een ander aspect van hem willen belichten. Mijns inziens zijn juist die verschillende perspectieven een verrijking voor het De Haan-onderzoek.

De strijdbare insteek van het duo Delvigne & Ross blijkt in hun behandeling van een andere onderzoeker die een significante bijdrage heeft geleverd aan het

De Haan-onderzoek: Ludy Giebels. Zij is historica, promoveerde op de geschiedenis van de Nederlandse Zionistenbond, en publiceerde over de Palestijnse tijd van Jacob Israël de Haan, die zij de “Hollandse Lawrence of Arabia” noemde. Ze maakte daartoe een keuze uit de feuilletons die De Haan schreef in het *Algemeen Handelsblad* tussen 1919-1924 en zette deze in 2010 online op de DBNL-website. Giebels kreeg met name kritiek van het duo Delvigne & Ross vanwege het feit dat zij de homoseksualiteit van De Haan zou negeren en feuilletons over dit onderwerp niet heeft gekozen voor plaatsing op de website. Maar Giebels, vanuit haar expertise, gaf bij de keuze uit de feuilletons enkel prioriteit aan het politieke leven van De Haan.

Naast de hierboven genoemde De Haan-onderzoekers, zijn er ook onderzoekers die zich specifiek richt(t)en op De Haans wetenschappelijke werk, zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*. De drie bijdragen die ik noem zijn relevant en interessant voor mijn onderzoek, omdat zij vanuit hun expertise als rechtsgeleerde, filosoof en taalkundige, het wetenschappelijk werk van De Haan inhoudelijk benaderen en voorzien van een historische en sociale context. De rechtsgeleerde Govaert C.J.J. van den Bergh bijvoorbeeld bundelde in 1994, zeventig jaar na het overlijden van De Haan, een aantal van De Haans artikelen op het gebied van de rechtskundige signfica in de jaren 1909-1920 onder de titel *De Taal zegt meer dan zij verantwoord kan. Een keuze uit de verspreide rechtskundig-signifische geschriften van Mr. Jacob Israël de Haan* en schreef daar een uitgebreide inleiding bij. Van den Bergh plaatst De Haans belangstelling voor de rechtskundige signfica in een breed perspectief, door naast De Haans proefschrift ook andere artikelen van De Haan op te nemen die gaan over een nieuwe rechtstaalfilosofie in de tijd voor en na het uitkomen van zijn proefschrift in 1916.

Van den Bergh stelt in de inleiding dat het De Haan uiteindelijk niet is gelukt om een bruikbare signifische theorie te ontwikkelen voor de rechtspraak. Als één van de redenen daarvoor noemt hij:

De Haans opvatting van de rechtskundige signfica bleef heen en weer slingeren tussen wijsbegeerte en wetenschap, tussen mystiek en formalisme. (xxxviii)

Later voegt Van den Bergh toe:

Hij slaagde erin, zijn probleemstelling op steeds hoger niveau van abstractie te formuleren, maar een samenhangende theorie ontwikkelde hij niet, de antwoorden bleven uit. (liii)

Ondanks dit falen, aldus Van den Bergh, was De Haan één van de weinigen die zich zo heeft beziggehouden met de taal van de rechtspraak en hij noemt De Haans geschriften “zeldzame juweeltjes te midden van het grauwe juristenproza” (liv). Enkel opmerkingen van Van den Bergh naar aanleiding van begrippen uit De Haans proefschrift, zoals “verstandhouding”, “uitdrukkingsvermogen”, “waarde”, zal ik in hoofdstuk één nader uitwerken. Van den Bergh besteedt veel aandacht aan tegenstrijdigheden die er volgens hem te vinden zijn in De Haans proefschrift en andere signfica gerelateerde artikelen. Ook benadrukt hij de negatieve receptie van De Haans signfica binnen de toenmalige wereld van juristen.

Een andere rechtsgeleerde die ik wil noemen is Jan Broekman, filosoof, juridisch en sociaal wetenschapper. Eén van zijn interesses is het thema “Recht en Taal” dat hij nader heeft uitgewerkt tijdens zijn onderzoek naar juridische semiotiek. In die hoedanigheid kwam hij in contact met het gedachtegoed van de Nederlandse Signfica en De Haan. Broekman schreef diverse studieboeken in relatie tot de juridische semiotiek, zoals *Lawyers Making Meaning. The Semiotics of Law in Legal Education II* (2013). Broekman belicht in zijn essay “On the Origins of Legal Semiotics” in *Law at the End of the Day* (2012) drie aandachtspunten in relatie tot De Haans proefschrift: “(1) De Haan’s concept of legal *significs* / semiotics; (2) his appreciation of ‘language’ and (3) of the ‘jurisprudence-language’ relationship”. Broekman noemt De Haan “the first legal semiotician”, of, uitgebreider “there is to consider a personality involved, the originator of a semiotics of law who has never been acknowledged as such, not even in circles of *significs* or semiotics: Jacob Israël de Haan” (5^e Alinea).

Een andere innovatieve kracht die Broekman De Haan toeschrijft, in de context van zijn inzet voor de politieke gevangenen in het Rusland van 1912/1913, is dat hij hem ziet als “a writer and precursor of Amnesty International” (5^e Alinea). In maart 1987 wordt De Haan in het maandblad “Wordt Vervolgd”, uitgegeven door Amnesty International, postuum ook daadwerkelijk genoemd als een “Een voorloper van Amnesty International”. De schrijver en dichter Jan Verhoef, de auteur van het stuk over De Haan, schrijft op persoonlijke titel en als toenmalig medewerker

van Amnesty International, dat De Haan, net als Amnesty International, worstelde met vragen zoals: “hoe krijg je zekerheid over dingen die in het geheim zijn gebeurd, en hoe toon je de waarheid aan van beweringen waarvan je wel zeker bent, maar waarover je geen getuigen kunt noemen uit angst voor de gevolgen die dat voor hen kan hebben?” (Verhoef 9).

De Duitse taalkundige H. Walter Schmitz publiceerde in 1990 een uitvoerige studie over de Hollandse Significa: *De Hollandse Significa. Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926*. Schmitz onderzoekt hoe de Hollandse significa zich heeft ontwikkeld in de voetsporen van het gedachtegoed van Welby en de bijdrage die De Haan daaraan heeft geleverd. In hoofdstuk drie “Grondslag en ontwikkeling van de rechtskundige significa door Jacob Israël de Haan” bespreekt Schmitz o.a. vier stadia in De Haans opvatting van de significa “aan de hand van een karakteristieke tekst”, die hij presenteert en analyseert (135). Voor zover relevant, zal ik deze inzichten ook verwerken in hoofdstuk één. Volgens Schmitz, en ik sluit mij hierbij aan, was de rechtskundige significa te sterk gebonden aan de persoon en productiviteit van De Haan. De Haan bleek daarnaast, aldus Schmitz, niet in staat om op een geduldige manier de andere juristen te overtuigen van de waarde van zijn significa (184).

Wat ik wil opmerken naar aanleiding van de opvattingen van Van den Bergh en Schmitz over De Haans significa is, dat zij (het falen van) De Haans proefschrift, zijn werk over rechtskundige significa, verbinden aan het falen van de persoonlijkheid van De Haan en dan met name vanwege zijn eigenzinnigheid. Ook Meijer legt de verbinding tussen werk en persoonlijk falen, wanneer hij zich afvraagt waarom De Haan aan een rechtenstudie zou zijn begonnen: “Persoonlijke problematiek dreef hem naar de kern van een vakstudie, die het inzicht in eigen kronkelpaden moest verhelderen” (145). Het is deze traditionele benadering van critici en onderzoekers waartegen de Franse filosoof en literatuurcriticus Roland Barthes ageert in zijn essay “The Death of the Author” in *The Rustle of Language*: “while criticism still consists for the most part in saying that Baudelaire’s work is the failure of Baudelaire the man, Van Gogh’s his madness, Tchaikovsky’s his vice” (50). Wat Barthes voorstaat is juist de ontkoppeling van de auteur aan zijn werk, waardoor de tekst ontdaan wordt van slechts één vaststaande interpretatie, namelijk die interpretatie die gekoppeld is aan de auteur. Barthes noemt de Franse dichter Stéphane Mallarmé die als één van de eersten de noodzaak van deze ontkoppeling inzag. Voor Mallarmé, aldus Barthes, “it is language which speaks, not the author; [...] to write is, through a prerequisite

impersonality [...], to reach that point where only language acts, ‘performs’, and not ‘me’” (50).

Voor Barthes is het belangrijk dat de auteur, traditioneel opgevat als “the past of his own book” (52) “sterft”, om vervangen te kunnen worden door een moderne *scriptor*. Deze *scriptor* is wellicht het beste te vergelijken met een mediator, iemand die iets overbrengt zonder de “eigenaar” te zijn van datgene wat hij overbrengt. Vanuit deze visie is de *scriptor* een performer, een persona die telkens opnieuw in en door taal kan verschijnen. Daaruit volgt dat de tekst altijd in het hier en nu wordt ‘geschreven’ en mede daardoor niets aan kracht en effect inboet. Het werk *In Russische gevangenen* van De Haan is een uitermate geschikt voorbeeld voor het optreden van een *scriptor* als performer in de hoedanigheid van verschillende personae. In hoofdstuk drie van dit proefschrift zal ik hier nader op terugkomen.

De hier door mij genoemde zeven onderzoeksinitiatieven beslaan een groot gedeelte van de studie naar het werk en leven van De Haan. Met mijn onderzoek naar de conceptualisering en het gebruik van taal door De Haan lever ik een nadere, specifieke bijdrage aan het De Haan-onderzoek. Ik begon mijn inleiding met alles wat dit proefschrift *niet* zal behandelen, omdat daar, zoals ik heb laten zien, door eerdere onderzoekers en geïnteresseerden al zoveel over geschreven is. Ik richt de aandacht op een niche in het onderzoek naar het werk van De Haan: zijn ideeën over en zijn gebruik van de *taal*, volgens hem hét ultieme middel om de rechtstaal te verbeteren, pure schoonheid te scheppen en waarheid en solidariteit te genereren voor een rechtvaardige samenleving.

6. Opbouw van het proefschrift

Dit proefschrift bestaat uit vier hoofdstukken, gevolgd door een samenvatting en conclusie. Hoofdstuk één handelt over het juridisch zuiver gebruik van taal aan de hand van De Haans proefschrift *Rechtskundige Significa*. In de positie van toekomstig rechtsgeleerde geeft De Haan een wetenschappelijke reflectie op taal en ontwikkelt hij zijn eigen taalfilosofie, de signifik. De vraag die De Haan zich stelt is of een betere taal kan leiden tot een betere rechtspraak. Centraal in dit hoofdstuk staat taalzuiverheid als uitgangspunt.

Hoofdstuk twee gaat over het primaat van taal aan de hand van De Haans werken *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*. De Haan is hier te herkennen in de positie van iterator/prozaïst, die verschillende taalbenaderingen hanteert en zo verschillende

leeshoudingen kan genereren. De Haans taalbenadering is gericht op de schoonheid van taal en preciositeit van woordgebruik. De vraag hier is hoe neologismen in combinatie met volkstaal niet alleen een bepaalde werkelijkheid kunnen beschrijven maar ook produceren en oproepen. Centraal in dit hoofdstuk staat gekunsteldheid als middel.

Hoofdstuk drie handelt over het politiek-retorische doel van taal in De Haans werk *In Russische gevangenissen*: taal als een politiek en retorisch wapen, dat de sociale werkelijkheid probeert te hervormen, in een literaire, anarchistische en politieke worsteling met waarheid. De Haan treedt op in diverse posities, die zijn onder te brengen onder twee majeure *personae*, die van *liberale ironicus* en *parrèsias*t. De vraag is hoe, waarom en wanneer De Haan, in het belang van waarheid, de stijlfiguur van ironie inzet. Centraal in dit hoofdstuk staat dubbelzinnigheid als wapen.

Hoofdstuk vier bespreekt het apostrofisch-humanitaire vermogen in taal, eveneens in het werk *In Russische gevangenissen*. Het gaat hier om taal en haar vermogen zaken op te roepen, waarmee aandacht wordt gevraagd voor humanitaire levensomstandigheden, in een literaire, romantische en utopische worsteling met solidariteit. De Haan treedt nu naar voren in de *personae* van dichter en zanger. De vraag hierbij is: wat brengen de herhalingen en de liederen teweeg die in de narratieve tekst zijn ingevoegd? Centraal in dit hoofdstuk staat poëtische expressiviteit.

In de conclusie licht ik nogmaals toe waarom, waarover en hoe ik in dit proefschrift heb geprobeerd mijn onderzoeksvragen te beantwoorden. Ik geef aan wat mijn onderzoek naar de taal en het taalgebruik van De Haan heeft aangetoond, namelijk 1) de veelzijdigheid én de tegenstrijdigheid in De Haans taalbenadering; 2) de kneedbaarheid van zijn taal en zijn verschillende houdingen ten opzichte van taal en 3) dat De Haan niet alleen als ‘gebruiker van taal’ optreedt, maar ook als “een door of in taal geproduceerde figuur”. Of het hierbij nu gaat om de schoonheid van de taal of om wezenlijk belangrijke (humanitaire en politieke) zaken die een hoger doel dienen, zoals het vertellen van de waarheid en het oproepen tot solidariteit, het éne middel dat De Haan daartoe voorhanden heeft is de taal. En de taal gebruikt hij ondanks, zoals hij zelf schrijft in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*, het “te kort aan uitdrukkingsvermogen van de Taal” (18) en het feit dat de signifikundigen bij de uitvoering van hun taak zich moeten verlaten op “juist deze gebrekkige Taal zelve” (26).

